

особистості в сфері економічного життя. Слід зазначити, що існує ще один відтінок поняття „заможний”, проміжний, власне репрезентований, який подає побутову заможність як похідну від успіху виробничої діяльності індивідуума і таку, що покликана підкреслити його досягнення у господарсько-економічній сфері.

Характерною особливістю формалізованого поняття „заможність” є те, що воно має дуже складну природу і залежить не тільки від суто економічних факторів, але певною мірою і від ментально-психологічних чинників. Заможність – поняття, тісно пов’язане із категорією володіння. У випадку, якщо воно (володіння) має грошовий вираз справа достатньо зрозумілою. Картина різко змінюється, коли заможність включає в себе інші поняття матеріального плану. В цьому разі ситуація достатньо ускладнюється, скільки нерідко співставити різні компоненти заможності досить складно.

Окрім внутрішньо-економічних показників, а до них належить також і демографічні, серед яких вирізняється загальна кількість працездатних у сім’ї та співвідношення між працюючими і непрацездатними її членами, їх посилюють і доповнюють зовнішні фактори: географічний, кліматичний, загальний стан економічного життя країни та регіону.

Ще раз варто наголосити на тому, що селянська „заможність” - поняття релятивне, критерії його визначення і навіть сам зміст постійно змінюються відповідно до стану суспільства в цілому, домінуючими в ньому на той чи інший момент стандартами життя, морально-етичної націленості тощо. Стосовно періоду, який є предметом нашого дослідження, слід насамперед зазначити, що на фоні загальної післявоєнної розруки народного господарства, коли головним завданням стало відновлення нормального функціонування господарських об’єктів до заможних селянських господарств нерідко зараховувалися ті, які просто вирізнялися вищими, ніж в інших виробничими показниками: більший земельний наділ, більша кількість худоби, більше робочих рук. Все це визначало більші прибутки, рівень споживання порівняно з пересічною селянською сім’єю.

Домінуючою рисою заможності селянського господарства з початком НЕПу і до кінця 20-х років ХХ ст. виступала його товарність. Варто підкреслити при цьому, що протягом всього періоду нової економічної політики дедалі вирішальними ставали виробничі чинники підвищення рівня заможності селянського господарства. Ми спеціально акцентуємо увагу на заможності саме господарства, а не сім’ї, оскільки ці поняття не тотожні. В конкретних життєвих реаліях доби НЕПу побутова заможність селянина і господарська заможність часто достатньо різнилися. В свою чергу провідними серед виробничих чинників, що формували заможність селянського господарства, стають внутрішні ресурси двору: демографічні, земельні, виробничі, технологічні, управлінські.

Слід також мати на увазі певний господарський консерватизм бідніших верств селянства. Обминаючи питання про його витоки, будемо пам’ятати про наявність такого чинника, який часто сам по собі, поза суто економічними факторами, стояв на заваді участі значної кількості селянських господарств у роботі

кооперативних товариств. Так, за авторитетним свідченням такого обізнаного дослідника як професора Київського кооперативного інституту П. Височанського: „Нерідко розмір пайового внеску та умови його виплати в принципі є посилюючими навіть для бідняцького господарства, проте його власник часто не вступає до кооперації саме тому, що йому не вистачає устремління до чогось іншого, ніж збереження звично-усталених умов життя” [8, 18].

Виходячи з цього, є достатньо вагомі підстави для твердження про те, що заможна частина українського села у 20-х роках ХХ ст. стала стрижнем повсякденної наполегливої роботи по розвитку продуктивних сил сільського господарства сільськогосподарської кооперації, відкинути, а це врешті слід зробити ідеологічні стереотипи тоталітарної доби, саме вона, не на словах, а на ділі змінювала радянську владу, сприяючи одночасно економічному піднесенню бідніших верств селянства.

1. Калініченко В. В. *Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929)*. – Харків, 1991.
2. Морозов А. Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу*. – Черкаси, 1993.
3. Марочко В. Г. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929)* – Київ, 1995.
4. Ганжа О. Г. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)*. – Київ, 2000.
5. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928) // Збірник наук. праць. Під редакцією С. В. Кульчицького*. – Київ, 2000.
6. Див.: *Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах 1917–1967 гг.* – Т. 1. – 1917–1928 гг. – М., Политиздат, 1967; *КПС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. – Т. 2. – М., Политиздат, 1984.
7. *Компартія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК*. – Т. 1. – К., 1976.
8. Височанський П. *Кредитування селянського господарства*. – Харків, 1926.

Ю. В. Котляр

ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1921 – 1928 рр.

В історії України відомими є багато систем та способів регулювання аграрних відносин, форм використання земельних багатств. Існували також різноманітні види самоорганізації сільського населення: винайдені власним досвідом, запозичені в інших народів, бюрократичні (нав’язані згори і невластиві українському народові), давні та природні, комбінації перших і других. Революційні події початку ХХ століття, Столипінська реформа, аграрні перетворення більшовиків, невирішеність земельного питання призвели до активізації селянства, його входження до політичної боротьби. Вивченню цієї проблеми приділялася недостатня увага в радянській історіографії, за винятком висвітлення діяльності комнезамів, хоч і досить тенденційно. В часи незалежної України почали з’являтися роботи, які об’єктивно висвітлюють діяльність організацій на селі. Серед таких праць варто назвати студії О. Ганжі, С. Ляха, І. Кривка, М. Журби. Проте регіональна специфіка досліджена ще не достатньо. Тому ми і

ставимо собі за мету проаналізувати діяльність селянських організацій на Півдні України.

У ході вищезазначених подій було створено органи селянського самоврядування, які можна умовно поділити на декілька груп, а також виділити як окремий фактор суспільного життя – безпартійні селянські конференції. І. Кривко та С. Лях розрізняють три види селянських організацій:

1) традиційні інститути селянського самоврядування (громада);

2) організації, що виникли в ході революційної, політичної або економічної боротьби селян самостійно чи з ініціативи представників національних та загальноросійських опозиційних партій (Селянський союз, селянські ради);

3) організації, створені владою (земельні комітети, комітети взаємодопомоги, комітети незаможних селян) [1, 252].

Традиційною формою селянського самоврядування в Україні були громади. Вони мали давні історичні корені, виконували функції адміністративно-поземельного інституту. Громади були власниками землі, тому в дорадянський період на побутовому рівні їх називали земельними громадами. Зі встановленням радянської влади громади не припинили свого існування. Навпаки, радянська влада намагалася інтегрувати земгромади в свою структуру. У листопаді 1922 р. було надано чинності Земельному кодексу УСРР, за яким селянин-господар мав право на користування землею тільки за умови перебування у складі земгромади. Отже, з цього часу земельні громади охоплювали абсолютно всі населені пункти. Там, де громади вже існували, їх документація переоформлювалася за новими зразками, а там, де громад не було, вони створювалися заново, із заданими параметрами.

Земельні громади охоплювали від 96 до 98 % сільського населення. Такий великий відсоток членства селян у земгромадах був виявом тоталітаризму в керівництві аграрними відносинами. Під цим кутом зору земельна громада поставила як структура, що нав'язувалася селянам державою згори, і оскільки вона була обов'язковою, то просто не могла охоплювати меншу кількість селян. З іншого боку, громада існувала в українському селі до революції, вона була відомою і зрозумілою селянству, а тому її легалізацію новою владою селяни сприйняли схвально. Стовідсоткового охоплення сільського населення не було досягнуто тільки тому, що членами земгромади мали право бути тільки особи, для яких сільське господарство становило головне джерело існування [1, 252].

Згідно з "Декретом про землю", земельні громади повинні були робити лише перерозподіл землі та відповідати за виконання продрозверстки. Усі інші функції мали перебрати на себе сільські ради. Це пояснювалося тим, що, на відміну від сільрад, земельні громади об'єднували майже все селянство. Згідно із законодавством, до них входили всі селяни віком старше 18 років, якщо вони належали до того чи іншого господарства. Тобто до земельних громад не входили лише наймити, сільська інтелігенція та деякі інші мешканці села, які не вели власного господарства. Поточними справами земельних громад відало правління або рада уповноважених, яка обиралася на загальному сході. Тому заможні селяни під гаслом

"Хто більш багатий, той більш розумний" мали змогу висувати і часто проводили до складу ради уповноважених своїх представників. На практиці на початку 20-х років громади змогли зосередити в своїх руках майже все керівництво місцевими справами.

Незважаючи на всі свої недоліки, земельні громади в умовах більшовицького режиму були більш-менш демократичними організаціями, до того ж добре відомими і зрозумілими селянам. Вони відповідали інтересам більшості своїх членів. Про це свідчили результати численних обстежень, що проводилися владою з метою вивчення соціальних процесів на селі. Хоча селяни по-різному відповідали на запитання анкет цих обстежень, більшість відповідей свідчила: на сходах селяни-господарі (тобто ті, кого в радянські часи називали "куркулями" та середняками) "швидко знаходять спільну мову" [2, 1 – 3].

Земельні громади були фактично самостійними у вирішенні господарських питань села. Крім того, вони мали постійне і досить значне джерело прибутку за рахунок самообкладання селян та здачі в оренду громадських земель. Згідно з даними обстеження, що було проведено в 1925/26 господарському році, від цих двох видів діяльності громади отримали 82,3 % свого прибутку [3, 342]. Загалом ця сума становила 29,2 млн. крб. Державні ж капіталовкладення в індивідуальні селянські господарства в цей час становили 49,8 млн. крб. [4, 12 – 13].

На середину 20-х років, відчувши свою силу, громади почали намагатися повернути собі свої функції в повному обсязі, зокрема відновити роль низових органів влади. Це призвело їх до прямого протистояння з радами, причому іноді успішного. Такий перерозподіл реальної влади на селі аж ніяк не влаштував командно-бюрократичну систему. В середині 20-х років у компартійно-державних колах все частіше почали висловлюватися нарікання на подібне "двовладдя" на селі, причому тоді, коли місцеві ради суттєво поступалися впливом громадам.

Хоча формально сільради мали вільно обиратися місцевим населенням, насправді ці вибори ніколи не були демократичними. До того ж, сільради спочатку відігравали виключно роль провідника "диктатури пролетаріату" на селі, яка мало відповідала інтересам селян. Здебільшого на чолі сільрад стояли "пролетаризовані елементи", які не цікавилися суто сільськими справами. Основну свою мету майже всі вбачали в сумлінному виконанні наказів, що йшли згори. Останні ж переважно стосувалися вилучення у селян грошей, зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Рада уповноважених у громаді, навпаки, складалася з селян певної місцевості і значну увагу приділяла господарським справам. Своєю практичною діяльністю громада мала змогу дещо нівелювати не вигідну для селян політику режиму.

Загальний наступ на селянство, що розпочався наприкінці 1927 р., не міг не зачепити земельну громаду. Згідно із законом від 27 липня 1927 р., сільські ради набули можливість більш активно впливати на виробничі відносини на селі, що раніше було прерогативою громад. Вже через місяць ЦВК та Раднарком СРСР ухвалили постанову "Про самообкладання населення" [3, 343], яка передавала найважливіші джерела надходження коштів на господарські потреби села з рук земельних громад до сільрад і робила їх обов'язковими. На розвиток цієї

політики 12 жовтня 1927 р. ВУЦВК ухвалив нове “Положення про сільські Ради”, згідно з яким вони отримали право скасовувати постанови загальних сходів громадян, якщо останні, на їхню думку, “порушують закони та розпорядження вищих органів, суперечать завданням кооперування та інтересам бідноти” [5, 212]. Цими актами було покладено початок ліквідації незалежності громад.

Земельні громади були формально поставлені під контроль сільрад, але насправді вони опинилися під пильним наглядом партійних органів. Однак, незважаючи на такий тиск, громада продовжувала залишатися місцем, де селяни могли чинити хоч якийсь опір чинному режимові. Навіть центральні партійні газети змушені були визнавати, що наприкінці 20-х років сільські сходи все частіше ухвалювали “антипартійні” постанови [6]. Із цим режим, що перейшов у наступ на селянство, змиритися аж ніяк не міг.

На певному етапі свого існування громади вступили в суперництво з владою в особі сільських рад. Протистояння між громадами і радами було у всіх напрямках. Справедливо вбачаючи в земельних громадах реальну для себе загрозу на селі, влада з 1925 р. звернула на них особливу увагу. Розпочалася загальна земельна реєстрація, під час якої в усіх земгромадах вводилися статuti. Тим самим громади ставилися під контроль владних органів.

Причини ліквідації земельних громад не приховувалися. Функціонери Наркомзему, розробляючи правила ліквідації громад, чітко висловили позицію влади: необхідно провести суцільну колективізацію, а земельні громади як суб’єкти права на землю стояли на перешкоді збільшення земельної площі колгоспів [7, 252].

Земельні громади були природними, традиційними селянськими організаціями. Під впливом післяреволюційного законодавства та радянської дійсності вони набули рис напівдержавної представницької селянської організації. Стати державними організаціями їм не дозволяли, оскільки земельні громади не визнавали “класового принципу” при вирішенні своїх справ. Членами громад було все землеробське населення села. Саме ця безкласовість земгромад, заперечення ними існування класової боротьби, а також їхня фінансова самостійність і зміни в урядовій політиці наприкінці 20-х років ХХ ст. призвели до ліквідації цього соціального інституту.

Сільські ради, які виникали в ході Української революції, повністю контролювалися більшовиками і не відповідали інтересам селянства. Тому почали з’являтися гасла та ідеї створення альтернативних комуністичним рад. Зокрема, таку ідею підтримував Н. Махно. Він розглядав місцеве самоврядування як федерацію незалежних рад, які мали б виключно виконавчу владу. Представники політичних партій не допускалися до складу “вільних рад”, оскільки їхня участь у місцевих радах перетворила б останні в “ради партійних депутатів”, що призвело б до ліквідації “вільного радянського ладу” [8, 160].

Ідеї Н. Махна були втілені на рівні Гуляйпільської волості. Влада у Гуляй-Полі належала волосній раді робітничих і селянських депутатів. Рада перебувала під ідеологічним контролем Гуляйпільської групи анархо-комуністів. Система влади анархо-комуністів спиралася на мережу організацій, які підтримували

запропоновану анархістами політику: профспілки, комітети батраків, селянські сходи. Саме на сходах формувалася склад рад.

25 листопада 1920 р. у Гуляй-Полі було відпрацьовано і затверджено селянським сходом “Положення про вільну раду” [9, 41]. Створені махновські ради вирішували військові та господарчі питання, організовували самоохорону. Ради мали свої виконавчі комітети і ради депутатів. Керівними органами влади на території, підвладній Н. Махну, були районні з’їзди місцевих рад та відділи повстанського війська. З’їзди обирали виконком для керівництва поточними справами. Виконком складався з кількох комісій. Згодом було створено Військово-революційну раду з виконавчими повноваженнями для забезпечення виконання рішень з’їзду. Тобто структуру махновських органів запозичено у більшовиків, але зміст діяльності цих органів був дещо іншим. “Ревкоми” вирішували суперечки між місцевими органами самоврядування, міжсусідські конфлікти.

Протягом 1917 – 1921 рр. махновці створили гнучку владну структуру, головною особливістю якої було існування механізму переобрання верховної влади в районі, залежно від політичної ситуації демократичними представницькими органами самоврядування або авторитарними військовими органами влади [9, 44].

Одночасно з політикою підпорядкування собі старих об’єднань селян режим створював нові, прорадянські організації. Чільне місце серед них посідали більшовицькі партійні осередки, комітети незаможних селян (КНС) та профспілка Всеробіземліс [10, 157 – 158].

Профспілка робітників землі й лісу розпочала свою роботу на початку 20-х років. Головну увагу вона приділяла роботі серед сільськогосподарських робітників, які працювали в радгоспах та серед лісників. Наймитам приділялося недостатньо уваги. Малий відсоток наймитів у спілці зумовлювався значною тяганиною з боку осередків профспілки при оформленні угод, з одного боку, і позицією наймачів, які вкрай неохоче брали на роботу членів спілки, а інколи й прямо відмовляли їм або звільняли з роботи наймитів, які вступали до спілки з іншого.

Тільки з 1923 р. керівництво профспілки робітників землі й лісу починає звертати увагу на роботу серед наймитів, які працювали в індивідуальних господарствах. Головним напрямом діяльності спілки стає залучення якомога більшої кількості наймитів до своїх лав. У грудні 1923 р. ЦК Всеробіземлісу за участю представників наркоматів землеробства і праці виробив конкретний план діяльності волосних секретаріатів: максимальний облік наймитів, укладання з ними групових угод та їхня обов’язкова реєстрація, нормування робочого дня [11].

З 1925 р. діяльність Всеробіземлісу набуває все більшої класової спрямованості. Центр уваги перемищується на сільськогосподарських робітників, зайнятих у приватних господарствах, насамперед у найбільш заможних. Однак захист економічних інтересів наймитів межував у цьому випадку з провокуванням протистояння соціальних верств села. Так, поряд із безпосереднім контролем державних органів умов найму – оренди, режим все активніше

починає використовувати таку нехарактерну для села форму вирішення суперечностей, як страйки.

Уперше страйк було зареєстровано 1922 р. у виноробному товаристві с. Основи Херсонського округу. Безпосередня підтримка радянських та партійних організацій дали змогу страйкуючим протриматися значний час і домогтися перемоги. В 1923 р. подібний страйк було зафіксовано в Одеській губернії [12, 72]. Однак у першій половині 20-х років страйки стали досить рідкісним явищем, вони були нечисленні за складом та нетривалі. 1925 р. по РСФРР та УСРР, за неповними даними, було проведено всього п'ять страйків сільськогосподарських робітників. Учасники страйку висували переважно економічні вимоги: складання трудових угод, підвищення платні, поліпшення харчування та надання для житла придатного приміщення. Страйки наймитів, при всій їх малочисельності, сприяли посиленню впливу партійного апарату на селі і одночасно підсилювали ворожнечу між різними прошарками селян.

Особливе місце серед громадських організацій українського села посідали комітети незаможних селян. При створенні КНС режим урахував свою помилку 1919 р., коли спробував опиратися виключно на бідноту. Тепер він дещо розширив межі "соціально-близьких елементів" села [13, 185]. Крім бідноти та наймитів, членами КНС могли бути і маломіщні середняки. Однак головною ознакою, за якою приймали до комнезамів, була беззастережна підтримка політики більшовиків. Постановою ВУЦВК від 13 січня 1921 р. КНС проголошувалися організаціями державного значення [14, 106]. У їхніх руках зосереджувалася реальна адміністративна влада на селі.

Члени КНС отримали значні пільги в господарському та політичному житті: їм надавалося право першочергового наділення земельними та іншими сільськогосподарськими угіддями, реманентом, а також інші пільги. Наприклад, у Миколаївській волості конфіскований у "курулів" реманент, придатний для використання, КНС розподіляли виключно поміж своїми членами [15, 277]. Одночасно на КНС покладалися основна політична, адміністративна та виробничо-господарська робота, яку радянська влада мала проводити на селі. Зокрема, вони брали безпосередню участь у проведенні перерозподілу землі та реманенту, боротьбі з повстанством та вилученні у селян продуктів харчування. На них також покладалися обов'язки щодо організації охорони зсіпних пунктів, громадських будівель. Осередки КНС повинні були проводити мобілізацію населення на виконання громадських господарських робіт. Свою роботу комнезами могли проводити і проводили примусовими, насильницькими методами, чим викликали незадоволення решти селян.

Загалом члени КНС негативно поставилися до зміни економічної політики радянської влади. Більшість із них за роки громадянської війни звикла вести своє господарство значною мірою за рахунок вилучення у заможніших сусідів частини сільськогосподарського реманенту, робочої худоби та землі або примусової "допомоги" з боку останніх. І в нових умовах незаможники не бажали відмовлятися від таких засобів ведення господарства. Ці дії комнезамів набули такого розмаху, що в серпні 1921 р. ЦК КП(б)У змушений був визнати, що "серед комнезамів розвивається

паразитизм" [16, 13]. До того ж у резолюціях частини з'їздів КНС, які проходили взимку 1922 р., були підтримані виступи делегатів проти нової економічної політики взагалі [17, 44].

Під тиском таких настроїв комітети незаможних селян продовжували проводити розкуркулення і після запровадження НЕПу. Такі явища в масовому порядку спостерігалися в багатьох регіонах України, зокрема на Півдні. Подібні дії незаможників суперечили основним завданням того часу – відбудові сільського господарства. В зв'язку з цим 11 червня 1923 р. ВУЦВК ухвалив постанову, в якій зазначалося, що будь-який протизаконний відбір землі і майна, навіть коли він раніше вважався "революційно доцільним", буде каратися як кримінальний злочин [18, 394].

Однак, незважаючи на такі загрозливі постанови, режим рахувався з подібними настроями незаможників, оскільки саме вони були його головною опорою на селі. Так, вже в кінці липня 1923 р. ВУЦВК ухвалив постанову про припинення справ проти незаможників, які порушили декрет РНК УСРР від 15 листопада 1921 р. про заборону розкуркулення. Відчуваючи таку підтримку з боку центральної влади, комітети незаможних селян ще довгий час продовжували діяти воєнно-комуністичними методами.

Так, для фактичного продовження політики відбору землі у більш заможних селян, ВУЦВК своїми постановами постійно продовжував термін розподілу та закріплення за КНС майна, відібраного при розкуркуленні. Крім того, згідно з інструкцією Наркомату юстиції від 5 грудня 1922 р., вирокі з усіх справ, пов'язаних із відбором землі та майна, що були вирішені судом на користь заможних селян ("курулів"), анулювалися [19, 2]. 27 червня 1922 р. Раднарком УСРР опублікував постанову "Про продовольче постачання комнезамів", згідно з якою їм гарантувалось одержання промислових товарів за рахунок держави без обміну на сільськогосподарські продукти, а також створювався спеціальний зерновий фонд.

Унаслідок аграрних перетворень перших пореволюційних років та підтримки радянської влади, значна частина незаможників змогла підняти свої господарства до рівня середняцьких. Водночас інша частина незаможників, переважно актив, яка звикла розпоряджатися на селі, поступово занедбала своє господарство. І тому дуже підозріло ставилася до незаможників-господарів. Ця ситуація призвела до фактичного розколу всередині КНС. З одного боку, актив, підтриманий частиною членів КНС, вимагав продовження політики розкуркулення, з іншого, незаможники, які зміцнили свої господарства, за підтримки неорганізованого селянства вимагали ліквідувати комнезами або перетворити їх в органи примирення різних верств села. Цей розкол всередині КНС, у поєднанні з антикомнезамівською агітацією заможного селянства, призвів у багатьох районах до фактичного припинення їх діяльності.

Ситуація, що склалася, поставила перед режимом питання про подальшу долю цих організацій. Однак і всередині правлячої партії не було єдності в цьому питанні. Наприклад, Одеський губком КП(б)У, не дійшовши спільної думки, змушений був винести питання про шляхи реорганізації КНС на обговорення губернської партконференції [20, 108]. Проте там

лунали зовсім протилежні пропозиції – зберегти за КНС обов'язки, функції та методи роботи періоду “воєнного комунізму” [20, 104]. Це питання стало на порядок денний багатьох партійних і радянських форумів.

Слабкий вплив режиму на селі змусив його залишити КНС. Однак, щоб комнезами і надалі могли залишатися його опорою, необхідно було зберегти їх як класові організації найбіднішого селянства. З цією метою 30 липня 1921 р. ВУЦВК ухвалив “Положення про перереєстрацію та з'їзди КНС на Україні”. Згідно з ним, було проведено чистку комнезамів. Критерії чистки сформулював Х. Раковський на одному із засідань політбюро ЦК КП(б)У: “Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент” [21, 12]. Однак вже в травні 1922 р. питання про нову чистку комнезамів знову порушувалося на засіданні політбюро, оскільки “за своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднаних бідняків. Навіть після найбільших чисток у комнезамах завжди залишався певний відсоток середняків. Особливо це слід сказати про новоспечене середняцтво, яке виникло в процесі революційних перетворень та реквізицій” [22, 78].

Хід чисток засвідчив, що склад КНС вже мало відповідав задумам режиму щодо цих організацій. Так, тільки в ході першої чистки (1921 р.) зі складу КНС було виключено понад чверть (25,6 %) членів, а всього за період трьох чисток (вересень 1921 р. – квітень 1923 р.) понад 840 тис. осіб [23, 122 – 123], що становило майже дві третини первісного складу. Більшість селян виключалася з формулюваннями, що мали на увазі зміну його майнового стану: “окуркулення” (тобто зміцнення господарства), “спекуляція” (продаж надлишків на ринку), зв'язок із бандитами, “підкуркульники” (це вже стосувалося до бідноти, погляди якої не влаштовували членів комісії по чистці). Більшість із таких формулювань та кількість виключених із комнезамів свідчать, що значна частина незаможних селян, незважаючи на всі пережиті під час громадянської війни труднощі, скористалася класовою спрямованістю аграрної політики більшовиків і змогла підняти свої господарства.

Однак після чисток кількісний склад КНС знову дуже швидко почав зростати. Це явище було зумовлено декількома факторами. По-перше, комнезами, попри все залишалися опорою режиму на селі, і тому він продовжував надавати їм різноманітні пільги. Це значно полегшувало життєдіяльність бідняцьких господарств в умовах товарно-грошових відносин. По-друге, приналежність до КНС була своєрідною “ознакою благонадійності” селянина, що також давало йому пільги, цього разу політичні. Наприклад, значно полегшувався вступ дітей комнезамівців до робітфаків, технікумів, ВНЗ.

Реорганізовані КНС повинні були стати силою, здатною повести за собою неорганізовану бідноту та середняків у напрямі соціалістичної перебудови села та очолити їх боротьбу з заможним селянством. Проте дуже швидко виявилось, що наслідки цих чисток не зовсім відповідали задумам режиму. Це довело вибіркове обстеження КНС, що у вересні 1923 р., за погодженням із ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У було проведене у всіх губерніях України. 29 жовтня 1923 р. на пленумі ЦК КП(б)У Г. Петровський доповів про його

результати. Вони засвідчили, що значна частина КНС перетворилася на замкнені організації, які відстоювали передусім вузькогрупові інтереси своїх членів. Прагнучи залишитися домінуючими організаціями на селі, вони намагались усунути від участі в політичному і господарському житті села усіх інших селян, у тому числі середняків та неорганізовану бідноту. З цією метою активісти КНС, користуючись невизначеністю терміна “куркуль”, часто навмисно вживали його стосовно середняків. Комнезами також подекуди перешкоджали отриманню пільг, що держава надавала неорганізованій бідноті та маломіщним середнякам, намагаючись перебрати всі їх на себе [14, 101].

Все це призводило до посилення антикомнезамівських настроїв на селі та появи тенденцій до об'єднання селян на цьому ґрунті. Це змушувало режим знову ставити питання про подальшу долю КНС. До того ж, що в середині самих КНС чітко визначилися три групи:

перша – це незаможники-активісти, що “осереднячилися”. Вони використовували владу, щоб зміцнити свої господарства. Як члени КНС, мали пільги щодо податків і одночасно орендували державну та селянську землю;

друга група – це та частина незаможників, які в роки громадянської війни отримали землю, але виявилось, що вони не в змозі її обробити. Вони її не обробляли, а здавали в оренду й жили за рахунок орендної плати. Саме представників цієї групи на селі звали “ледарями”;

третя група – малоземельні та безінвентарні незаможники. Здебільшого вони не мали навиків господарювання. Саме друга та третя групи марили про повернення часів “воєнного комунізму” та звинувачували партію у зраді інтересів бідноти [3, 348].

Однак неврожай 1924 року та незадоволення селянства змусили державну партію на деякий час змінити свою орієнтацію у селянській політиці. Проголошений з осені 1924 року курс “Обличчям до села” нівелював питання про розшарування селянства [24, 292]. Згідно з положенням “Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів”, прийнятим у вересні 1924 року, у селян-власників з'явилася реальна можливість увійти до складу рад. Побоюючись конкурентів, вони з великою підозрою поставилися до появи в політичному житті села інших соціальних верств. Використовуючи свій вплив на процедуру виборів, члени КНС прагнули будь-що не допустити в ради своїх політичних суперників. Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, вони породжували у селян-власників прагнення об'єднатися з метою захисту власних інтересів. У середині 1925 року ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що замість союзу незаможника з середняком фактично склався союз середняка з “куркулем”, який був особливо небезпечний для режиму [25, 19]. Настрої, які панували на селі, особливо виявилися під час часткових перевиборів рад навесні 1925 року. Здебільшого вибори завершувалися провалом кандидатур членів КНС і комуністів та зміцненням позицій селян-власників [26, 141 – 142].

Загроза втратити свій вплив у радах змусила державну партію шукати шляхи вирішення проблеми. Тому Л. Каганович, який був призначений на початку квітня 1925 року генеральним секретарем ЦК КП(б)У

і мав цілковиту підтримку центру, вирішив покласти край існуванню подібної аномалії у системі органів влади. Для вивчення питання в червні 1925 р. було проведено вибіркове обстеження комнезамів на місцях. У матеріалах обстеження, що існували на правах рукопису лише для членів партії, про взаємовідносини організацій КНС і сільських рад зазначалося: "Свій вплив на роботу сільських рад комнезами здійснюють шляхом захвату більшості членів, а також шляхом проведення своїх членів на пости голів і секретарів сільських рад, що фактично означало перетворення рад в органи, які захищають інтереси виключно членів КНС" [27, 78].

Лише невпевненість у міцності своїх позицій на селі та загроза втратити підтримку сільської бідноти не дозволяли державній партії погодитися з остаточною ліквідацією комнезамів, які з отриманням владних повноважень та державних пілг перетворилися на малочисельні замкнені організації. З цього приводу нарком освіти О. Думський зазначав: "Я не виключаю можливості, що через деякий час нам доведеться розмовляти з куркулем більш серйозною мовою, а для цього нам потрібна організованість бідноти" [28, 36].

Рішенням липневого 1925 року пленуму ЦК КП(б)У комнезами були позбавлені виконання адміністративних функцій і перетворилися на добровільні організації. Партійний центр схвалив рішення пленуму КП(б)У. Й. Сталін у листі до В. Молотова у серпні 1925 року повідомляв: "З питанням про українські комнезами формалізуватися не варто. Рішення українського ЦК повністю збігається з рішенням XIV конференції РКП(б)" [29, 46].

На основі цих рішень ВУЦВК та РКК УСРР 16 листопада 1925 р. опублікували постанову "Про комітети незможних селян УСРР", а 13 листопада того ж року видано новий статут комнезамів, у першому параграфі якого підкреслювалося: "Комітет незможних селян має на меті: а) сприяти зміцненню та розвиткові господарства своїх членів; б) залучити своїх членів до того, щоб поліпшити їхній добробут та перейти до більш досконалих форм господарства – у сільськогосподарські комуні, артілі та товариства, у товариства громадського обробітку землі, сільськогосподарську, кустарно-промислову кооперацію, сільськогосподарські кредитні товариства, артілі по вирощуванню племінної худоби, меліоративні товариства та інші види кооперативних організацій на селі" [30, 91 – 92].

Втрата адміністративних функцій та пілг викликала значний відплив селян із осередків КНС. За час реорганізації їхня кількість зменшилася на 56,5%. На 1 липня 1926 р. у лавах КНС нараховували лише 560 тис. членів [31, 79]. Однак, незважаючи на реорганізацію, комнезами залишилися тією єдиною силою, на яку міг опиратися режим при проведенні своєї політики. Саме тому незможники продовжували становити більшість низового активу та співробітників державного апарату.

Протягом 20-х років ХХ ст. українське селянство виявило себе не як аморфна маса, а як достатньо організований суспільний стан, який створював свої політичні організації, а також намагався пристосувати організації, що створювалися владою, до власних потреб. Традиційними селянськими організаціями були земельні громади. Їхнім більшовицьким антиподом поставали сільські ради. Не випадково в

районах суцільної колективізації 1930 р. земельні громади були ліквідовані, а їхні права та обов'язки передані сільрадам.

Витворами тоталітарної держави були більшовицькі партійні осередки, комітети незможних селян, профспілка Всеробітземлі, які штучно нав'язувалися селянству. Тому і їхній вплив був несуттєвим. КНС функціонували лише завдяки постійній підтримці керівних радянських і партійних органів. Нова економічна політика сприяла економічному зростанню селянина-власника. Влада змінювала своє ставлення до комнезамів, намагалася обмежити їхні "воєнно-комуністичні" повноваження, вилучити з їхньої компетенції насильницькі методи. Така політика відразу ж призвела до різкого занепаду КНС. Перехід до НЕПу взагалі спричинив виникнення ліквідаційних тенденцій щодо існування КНС.

Відсутність загальноселянських політичних організацій мала для селян вкрай негативні наслідки. Це ускладнювало налагодження спільної мови, вироблення загальної лінії у відносинах із режимом, захист спільних інтересів. Зрештою, саме політична роз'єднаність багато в чому допомогла режиму в наступні роки досить легко придушити опір селянства політиці колективізації.

1. Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1203.
3. Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України // Проблеми історії України. – Випуск 6.
4. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера. – Х.: ДБУ, 1928.
5. ЗУ УСРР. – 1927. – № 47/48.
6. Известия. – 1928. – 12 – 13 января.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 698.
8. Волковинский В. Нестор Махно: легенды и реальность. – К.: ПЕРЛІТ ПРОДАКШН, ЛТД, 1994.
9. Чоп В. М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917 – 1921 рр.) // Наукові праці історичного факультету. – Випуск VIII. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999.
10. Мовчан О. М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) – К.: Інститут історії України НАН, 2000.
11. Правда. – 1923. – 12 декабря.
12. Петровская Г. П. Батрачество и союз сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР // Исторические записки. – 1966. – № 79.
13. ЗУ УСРР. – 1921. – № 6.
14. Історія селянства Української РСР: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 443.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1129.
17. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 92.
18. ЗУ УСРР. – 1923. – № 26.
19. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 136.
20. Березовчук М. Перші соціалістичні перетворення на селі. – К.: Політвидав, 1976.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 27.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 91.

23. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 220.
 24. Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос // Отечественная история. – 1993. – № 5.
 25. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАН, 1996.
 26. Петровський Г. И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987.
 27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2066.
 28. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920 – 1925 роках: сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2.
 29. Письма И. В. Сталина Молотову. 1925 – 1936 гг. Сб. док. – М.: Книга, 1995.
 30. Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. – К.: АН УРСР, 1960.
 31. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 486.

Ю. А. Святець

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ НАВЕСНІ 1926 р.

Соціально-економічні процеси в аграрному секторі УСРР в роки НЕПу характеризуються помітним динамізмом та драматичністю [1]. Серед позитивних чинників можна назвати закінчення громадянської війни та уведення ринкового механізму із певним рівнем свободи для селян реалізовувати результати своєї виробничої діяльності [2], удосконалення податкової [3] та адміністративно-територіальної системи [4], формування кооперативних об'єднань селянства [5], проведення кредитної політики [6] та державної допомоги. Серед негативних чинників слід назвати неврожай та голод на Півдні України у 1921 – 1923 рр. [7], діяльність репресивно-каральної системи [8], зловживання радянського чиновництва [9], незавершеність землевпорядкування, нерівномірне землезабезпеченість селянських сімей [10] тощо. Все це позначалося на соціально-економічному стані українського селянства, який щороку різко змінювався залежно від природно-екологічних, суспільно-політичних та соціально-економічних чинників. Тому організація селянського господарства зазнавала деформацій у територіальному та часовому вимірах.

Мета цього дослідження полягає у з'ясуванні регіональних особливостей соціально-економічного стану українського селянського господарства в рік Першого Всесоюзного перепису населення, рік, який у радянській та українській історіографії визнаний як пік нової економічної політики.

Дослідження ґрунтується на даних весняного вибіркового перепису селянських господарств України 1926 р. [11]. Методом головних компонентів нами визначено п'ять основних чинників, які впливали на українське селянське господарство навесні 1926 р.: 1) екстенсивність сільськогосподарського виробництва; 2) тваринницька спеціалізація округів; 3) еластичність робочої та продуктивної худоби; 4) трудомісткість аграрного виробництва; 5) специфічність використання найманої праці [12]. Методом к середніх, застосованим для сукупності округів України, охарактеризованих значеннями п'яти головних компонентів, одержано чотири групи округів.

До першої групи увійшли 13 округів (Волинський, Глухівський, Київський, Конотопський, Коростенський, Лубенський, Ніжинський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський, Чернігівський та Шепетівський). Географічно ця сукупність округів охоплює Полісся та Лівобережний Лісостеп (далі – Полісся).

В округах Полісся налічувалося понад 1,5 млн. індивідуальних селянських господарств. Протягом року поділилося 1,78 % дворів. Зафіксовано порівняно високий відсоток (2,46 %) господарств із найманими робітниками. Більшість (72,29 %) найнятих жінок проживали в господарствах наймачів. Найнижчий в Україні відсоток (44,72 %) господарств із найманими дорослими засвідчує, що поліські селяни порівняно нечасто вдавалися до найманої праці: на сотню господарств припадало в середньому тільки 60 чоловіків та 68 жінок робочого віку. Не надто активне використання найманої праці господарствами регіону можна пояснити порівняно задовільною забезпеченістю їх своїми робітниками. Тільки одному з десяти (11,01 %) господарств бракувало власних робочих рук. Найпоширенішими в Поліссі були заробітки на поденній та “задільній” (відрядній) роботі. Кожне четверте (25,55 %) господарство з робочою худобою і майже кожне друге (45,89 %) без неї відчувували робітників на такі роботи.

Селянство Полісся порівняно добре було забезпечено робочою худобою, хоча й тут її бракувало кожному третьому (32,67 %) господарству. Майже половина (46,25 %) поліських господарств володіла одним конем, а кожне сьоме (14,22 %) – парюю. Основу робочого поголів'я становили коні старші 4 років. Товарний молодняк у цьому регіоні становив меншість – тільки 8 голів робочих коней віком до 4 років та 10 коней від 1 року до робочого віку. Обмежене було й стадо робочої великої рогатої худоби (далі – ВРХ). На сто голів ВРХ налічувалося 5 робочих волів і по одному третяку та дворічному бику. Тому господарства з волами в Поліссі становили дуже малу частку.

Іншою особливістю селянських господарств була спеціалізація на продуктовому товарному тваринництві. Йдеться про перевагу поголів'я корів у гурті ВРХ. Більшість господарств Полісся була однокорівною. У м'ясному тваринництві переважав екстенсивний напрям – вівчарство. Пересічна кількість свиней (119 голів) як показник інтенсивного тваринництва у цьому регіоні хоча й була найбільшою в Україні, проте майже удвічі меншою за поголів'я овець.

Посилена увага господарств до продуктивного тваринництва зумовлена природними умовами регіону, зокрема обмеженими площами рільницької землі. Середньогосподарська її ділянка становила 4,65 дес. Природною особливістю регіону слід назвати зменшену частку (80,21 %) площ орної землі в складі надільної ділянки. Сінокоси ж становили десятю частину (10,98 %) надільних площ. При оренді ділянки землі майже десятю частину (9,30 %) площ становили саме сінокісні угіддя.

Господарства регіону найкраще в Україні були забезпечені засобами обробки землі. Як особливість регіону слід назвати найкращу забезпеченість господарств плугами (81 од. на 100 дворів), боронами залізними (55 од.), возами на дерев'яному ході (43 од.), а також саньми та гринджолами (62 од.). Отже,